

O'ZEK TILIDA SINTAKTIK QOLIPLARI

*Samarqand davlat universiteti Kattaqo'rg'on filiali
Pedagogika va tillarni o'qitish fakulteti Filologiya va tillarni o'qitish yo'nalishi
Jumanova Mohichehra, Musayeva Lobar*

ANNOTATSIYA

O'zbek tili sintaktikka katta ahamiyat berilgan, sintaktik ustida ko'plar ishlar olib borilgan. Sintaktik qoliplarga solish bo'yicha cheklangan hisoblanadi. Bugungi kunda tilshunoslikda paydo bo'lgan yangidan yangi yo'nalishlarning mavjudligi o'zbek tilining serqirra imkoniyatlarini mashina orqali oson o'rganish, qoliplashtirish, bevosita boshqa tillar bilan solishtirish kabi amallarni vujudga keltirdi. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi sintaktik qoliplar to'g'risida mulohazalar bayon etilgan. O'zbek tilidagi ayrim so'z birikmalari qoliplari boshqa chet tillari, jumladan ingliz tili so'z birikmalariga taqqoslangan.

Kalit so'zlar: lisoniy sintaktik qolip, so'z birikmasi qolipi, sodda gap qolipi, hosilaning cheksizligi.

KIRISH

Dunyodagi barcha tillar bir-biri bilan aloqada, muomalada bo'lib, bir-biridan so'z olib boyiydi. Barcha tillar o'sha til tilshunoslari tomonidan o'rganiladi, boshqa tillarga taqqoslanadi. Shu jumladan, o'zbek tili ham keng imkoniyatga ega til sifatida bir necha yo'nalish, usullar orqali o'rganilmoqda. Kompyuter lingvistikasi sohasi bugungi davr talabi asnosida tilimizda korpus yaratish, avtomatik tarjimoni shakllantirish kabi qator muhim ahamiyatga molik amallar bilan mashg'ul soha sifatida ma'lum. Gapning qisqasi yaxshi, qisqasidan hissasi yaxshi deganlaridek, o'zbek tilida ma'lum sintaktik qoliplar yaratilgan. O'zbek tilidagi ushbu sintaktik qoliplar cheklangan, ammo ular voqelikda chek chegarasiz ko'rinishga ega. U so'z birikmasi qolipi bo'ladimi yoki sodda yoxud qo'shma gaplarning sintaktik qolipi bo'ladimi, nutq vaziyatidan kelib chiqib voqelikka kirishadi, ma'lum bir qolip yuzlab, hatto minglab ma'nolarni yuzaga chiqaradi. Ushbu sintaktik qoliplar orqali tilshunoslikda bir tilni ikkinchi tilga taqqoslab o'rganish tilni o'zlashtirishga katta imkon beradi. Tildagi bir qolip asosida nutq vaziyatga qarab, turli xil gaplar tuzish mumkin, bu esa gaplardan voqelikda oson foylanish imkoniyati demakdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

“O'zbek tilida lisoniy sintaktik qoliplar”

Til imkoniyati keng, birgina voqelikni turli usullarda yetkazish uchun beminnat vositachi hisoblanadi. Tilning tuzilishiga keladigan bo'lsak, turli tomondan o'rganilayotgan bir til strukturasi turlicha namoyon bo'ladi. Giyomning ta'rificha,

ifodalanmishlar va ifodalovchilarning umumiyliги asosida tarkib topgan sistemadir. Ifodalanmish tasavvur doirasiga kirsа, ifodalovchi esa ifoda doirasidadir. Bu holda til nutqning imkoniyati va yashirin zahirasi boʻlib xizmat qiladi. Oʻzbek tili boy imkoniyatlarini namoyon etadigan boʻlimlardan biri bu sintaksisdir. Sintaksis aynan bir-birini ham mazmunan, ham shaklan toʻldiradigan birliklarning koʻp qirrali mohiyatini namoyon etadi. Jumladan, “asal” soʻzini oladigan boʻlsak, nutqdan tashqari holatda narsа-buyum maʼnosini ifodalasa, masalan: foydali asal; nutqqa aralashib, sintaksisda yana boshqa qirralarini jumladan ijobiy boʻyoqqa ega belgi maʼnosini ham ifodalashi mumkin. Masalan, asal bola kabi. Nutqiy sintaktik birlik sifatida nutqda qoʻllaniladigan, sezgi aʼzolariga taʼsir qiladigan, oʻqish, yozish, aytish, eshitish mumkin boʻlgan soʻz birikmasi va gap tushuniladi. Lisoniy sintaktik birlik esa soʻz birikmasi va gap hosil qilish qolipi. Lisoniy sathga tegishli boʻlganligi uchun ularni lisoniy sintaktik qolip (qisqacha LSQ) deb ataymiz. LSQ gʻisht qolipiga oʻxshaydi. Inson ongida ham soʻzlash, nutqni shakllantirish maqsadida leksemalarni soʻz birikmasi shakliga keltirish, gap hosil qilish qolipi mavjud. Ular LSQ, model, konstruksiya, qurilma deb nomlansa-da, aslida bir tushunchani ifodalaydi. Masalan, kitobni oʻqimoq kabi cheksiz birikmani chiqaradigan [ottushum kelishigi +feʼl] soʻz birikmasi qolipi qanday nomlanmasin, uning mohiyatiga taʼsir qilmaydi. Sintaktik qolip soʻz birikmasi, gapning qolipi boʻlib, bir qolipni imkoniyatidan foydalanib, voqelikka nutq vaziyatidan kelib chiqib, bir necha soʻz birikmasi yoxud gap hosil qilish mumkin, bunday lisoniy sintaktik qoliplar bir tilni oʻrganish, oʻzlashtirish boshqa tiliriga uning grammatikasini solishtirish uchun tilning ixchamlashtirilgan, muqobil vositasidir. Bugunga kelib tilshunoslarimiz tomonidan ham LSQ ustida amaliy izlanishlar olib borilmoqda, tilimizning modellashtirilishi amalga oshirilib, buning uchun nimalarga ahamiyat qaratilishi lozimligi haqida fikr mulohazalar bildirilmoqda. LSQlar nutqiy hodisa sifatidagi gaplarning asosiy grammatik va struktur (qurilish) xususiyatlarini oʻzida mujassamlashtirgan mavhum qurilma sifatida yashaydi. Bu gapning struktur elementlari orasidagi munosabatni ifodalab, uning umumiy grammatik maʼnosini oʻzida mujassamlashtiradi. Qoliplar haqidagi xulosa hali izchil va mukammal emas, yoxud ajratilgan qoliplarda umumiylik yuqori darajada emas. Zero, boshqa lisoniy birliklar kabi qoliplar ham miqdoran chekli va mohiyatan umumiy boʻlishi lozim. Demak, qolip va nutqiy hosila bir-biri bilan chambarchas bogʻliq tushunchalardir. Zero, bir tildan foydalanish uchun uning nutqiy hosilasini voqelantirish uchun undagi lisoniy qoliplarni bilish ham zarur boʻladi. Demak, soʻz birikmalari qolipi cheklangan, 18ta, ammo yuqorida taʼkidlanganidek, ularning har biridan cheksiz soʻz birikmalari hosil qilinadi. Demak, ushbu soʻz birikmalari qolipi bilan cheksiz soʻz birikmalari hosil qilish mumkin va ulardan hosil boʻlgan hosilalarning har biri nutq vaziyatidagi betakrorlik.[ot tushum kelishigi +feʼl] – gulni uzmoq, daraxtni ekmoq, onani eʼzozlamoq, sheʼrni yodlamoq. Ushbu qolip bu soʻz

birikmalari uchun umumiy bo‘lsa-da, gul, daraxt, she‘r narsa oti, ammo ona shaxs oti, yoxud ular bilan birikkan uzmoq, ekmoq harakat fe‘li hisoblansa, e‘zozlamoq, yodlamoq faoliyat fe‘llari hisoblanadi; Xuddi shunday har bir qolipdan hosil bo‘lgan so‘z birikmasi hosilasi qayta tuzilganda, boshqa hosilaga aylanadi. [qism qaratqich kelishigi +ism egalik qo‘shimchasi] – daftarning varog‘i, daraxtning bargi, hosilaning cheksizligi; [ot jo‘nalish kelishi + fe‘l] – maktabga bormoq, uyga qaytmoq, daftarga yozmoq, qishloqqa jo‘namoq; [ot chiqish kelishigi + fe‘l] – shahardan chiqmoq, yoddan aytmq, yurakdan gapirmoq, ishdan bo‘shamoq; [ot chiqish kelishigi +sifat] – tomdan baland, guldan chiroyli, qarindoshdan aziz. [ot day +sifat]- onaday mehribon, otaday ulug‘, suvday pok; [sifat+ot] – yangi hayot, uzun yo‘l, xolis maslahat; [ot, o‘rin ravishi o‘rin-payt kelishiga + fe‘l] – mehmonxonada turmoq restoranda ko‘rishmoq, shu yerda yashamoq, ot bilan + fe‘l] – gul bilan bezamoq, surat bilan suhbatlashmoq. [payt bildiruvchi so‘z qadar + fe‘l] – kechga qadar tugamoq, tongga qadar suhbatlashmoq, keying yilga qadar ko‘rishmaslik. Ushbu so‘z birikmalaridan ayrimlarini boshqa tillarda, jumladan, ingliz tilida turli xil sintaktik qolip ko‘rinishiga ega ekanligining guvohi bo‘lamiz: Kitobni o‘qimoq – to read the book - [to V + the N] . She‘rni yodlamoq – to learn by heart the poem - [to V + the N] . Daraxtni ekmoq – to plant the tree - [to V + the N] ushbu so‘z birikmasi qolipida; Maktabga bormoq – to go to school [to V + to N] . Uyga qaytmoq- to return to home [to V + to N]. Daftarga yozmoq – to write in a notebook [to V + in a N] . Qishloqqa jo‘namoq – to go to the village [to V + to N] ushbu so‘z birikmalari qolipida, Daftarning varog‘i – copybook’s sheet - [N’s + N] Uzukning ko‘zi – ring’s eye - [N’s + N] Daraxtning bargi – tree’s leaf - [N’s + N] yuqoridagi so‘z biriklari qolipidan farqli ravishta hosilaning cheksizligi so‘z birikmasi – product infinity [N+N] so‘z birikmasi qolipida beriladi. Shahardan chiqmoq – to leave the city – [to V + N] ; Yoddan aytmq – to say by heart – [to V + N] ; Yurakdan gapirmoq – to speak from the heart – [to V + from the N] Ishdan bo‘shamoq – dismissal – V ; Guvohi bo‘lganimizdek, o‘zbek tilimizdagi bitta [ot chiqish kelishigi + fe‘l] so‘z birikmasi qolipida tuziladigan bir necha so‘z birikmalari ingliz tilida turli qoliplarga mos tushmoqda.

Yuqorida ko‘rib o‘tgan [ot chiqish kelishigi +sifat] so‘z birikmasi qolipidan hosil qilgan bir necha so‘z birikmalari esa ingliz tilida turli qoliplar ko‘rinishiga ega. tomdan baland – high from the roof – [Adj from+ the N] ; guldan chiroyli – beautiful from a flower - [Adj from + a N]; otadan ulug‘- greater than father [Adj than + N] ; Shohidi bo‘lganimizdek, turli tillarning grammatikasi, xususiyatlari, tuzilishi turli xil.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, o‘zbek tilida sintaktik

qoliplar, jumladan soʻz birikmalari qolipi 18 ta, yaʼni cheklangan boʻlishiga qaramay, undan hosil qilinadigan hosila cheksiz. Qolip imkoniyatini soʻz birikmasi voqelikka kiritadi, soʻz birikmasi qolipidan hosil boʻlgan hosilalar cheksiz mohiyatga ega. Birgina soʻz birikmasi qolipidan bir nechta millionlab soʻz birikmalari, oʻz va koʻchma maʼnodagi birikmalar, jumladan, barqaror birikmalar, hatto iboralar ham hosil qilish mumkin. Ushbu soʻz birikmalari qoliplaridan hosil boʻlgan hosilalarni boshqa tilga, jumladan, ingliz tiliga taqqoslaganimizda ular orasidagi farqni sezamiz. Oʻrganilayotgan, yoxud taqqoslanayotgan tillar orasida umumiylik jihati qancha koʻp boʻlsa, ularning lisoniy sintaktik qoliplari bir-biriga shuncha oʻxshash boʻlishining, aksincha tillar orasida xususiylilik koʻproq boʻlganida, ularning lisoniy qoliplari bir-biridan kesin farq qilishining guvohi boʻldik.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. R.Sayfullayeva, M.Qurbonova “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” Tosh:-2009
2. Baskakov N. A., Sodiqov A. S., Abduazizov A. Umumiy tilshunoslik. – Tosh:-1979.
3. Bushuy A. M., Safarov Sh Til qurilishi: tahlil metodlari va metodologiyasi. –Tosh:-2007
4. Jamolxonov H. Oʻzbek tilining nazariy fonetikasi. Oʻquv qoʻllanma. – Tosh:-2009.
5. Zamonaviy oʻzbek tili. Sintaksis. Darslik. Tosh:-2013
6. B.Bahriddinova. Hozirgi o'zbek adabiy tili sintaksis. Qarshi. 2007